

ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ВІДНОСИНИ

Розглянуто стан і динаміку земельних ресурсів національної економіки як найвагоміший елемент природно-ресурсного потенціалу її розвитку. Узагальнено проблеми реформування земельних відносин у контексті сучасного етапу розвитку національної економіки.

Ключові слова: *ресурсний потенціал розвитку національної економіки, земельні ресурси, земельні відносини*

Наукове обґрунтування стратегії, зокрема стратегії реалізації певної моделі розвитку країни та її економіки, має спиратись на об'єктивну оцінку ресурсного потенціалу та визначення шляхів його ефективного використання. Наявність ресурсів зумовлює ті або інші можливості країни щодо збільшення обсягів виробництва та споживання, зростання доходів та добробуту її громадян, а також її місце та роль у світовій соціоекономічній системі. Залучення ресурсів до суспільного виробництва перетворює їх на речові фактори, які сприяють створенню доданої вартості, додаткового продукту та доходу, саме завдяки чому й відбувається зростання та розвиток.

Одним із найвагоміших елементів природно-ресурсного потенціалу національної економіки є земля. Сучасний етап розвитку світового та національних господарств потребує об'єктивної оцінки ресурсів виробництва продуктів харчування зокрема та сільськогосподарської продукції взагалі. Однією з ключових проблем реформування економічних відносин в Україні залишається проблема земельних відносин. Зазначене зумовлює актуальність теми дослідження.

Дослідженню питань ефективного використання ресурсного потенціалу розвитку економіки, у тому числі й земельних ресурсів, а також реформування земельних відносин присвячені роботи відомих українських вчених-економістів, а саме: В.М. Гейця, А.С. Гальчинського, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, М.А. Хвесика та ін.

Метою статті є вивчення стану та динаміки земельних ресурсів України, ефективності їх використання, а також окреслення проблем реформування земельних відносин у контексті сучасної стратегії розвитку національної економіки.

Основними елементами ресурсного потенціалу традиційно вважаються природні, людські, матеріальні (капітальні), фінансові ресурси.

Ґрунтовний аналіз природних ресурсів України (земельних, водних, лісових, корисних копалин) міститься в Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004-2015) «Шляхом європейської інтеграції» [1, с. 63-70]. На думку фахівців, територія України має унікальний комплекс фізико-географічних, гідрологічних, структурно-геологічних та інших параметрів, що й сприяло формуванню значної кількості багатьох видів природних ресурсів. Найбільш

цінними серед природних ресурсів, за оцінками Ради з вивчення продуктивних сил України, є земельні та мінерально-сировинні. Але це не знижує економічного значення водних, лісових, рекреаційних ресурсів, тваринного та рослинного світу для створення належних умов життєдіяльності та збалансованого розвитку держави. Значна кількість природних і рекреаційних ресурсів України є унікальними [1, с. 63].

Оцінюючи роль природно-ресурсного потенціалу країни в забезпеченні процесів її зростання та розвитку, слід визнати: в світовій історії багатими є промислово розвинені країни, більшість з яких не мають значних природних ресурсів, а бідними – країни зі значними природними ресурсами [2, с. 120]. Отже, не відсутність природних ресурсів, а зневажливе ставлення до пошуку та застосування методів і засобів підвищення ефективності наявного природно-ресурсного потенціалу загрожує перетворенням країни на сировинний придаток розвинутого світу.

Одним із найвагоміших елементів природно-ресурсного потенціалу, а також засобів виробництва є земля. В Конституції України та Земельному кодексі України зазначено: «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [3, с. 15]. За оцінками фахівців Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, орієнтовна вартість усіх природних ресурсів країни становить 5 трлн дол. США, а основна частина цієї суми (близько 3 трлн) припадає на земельні ресурси [4, с. 28].

Масиви чорноземних ґрунтів України фахівці відносять до унікальних зпоміж її природних ресурсів. В Україні зосереджено більше 20% світових запасів чорноземів [1, с. 63] і чверть придатної для орання землі в Європі. Розораність української території – найвища в світі [5, с. 108]: 54% усіх земель і 76% сільськогосподарських земель [6]. Для порівняння: розораність території США становить 20%, Англії – 28%, Франції, Німеччини та Італії – від 28 до 31% [7, с. 6].

Дані про структуру запасів земельних ресурсів (земельного фонду) України за основними видами угідь та їх функціональним використанням, а також динаміка структури фонду в період 1994-2009 рр. (за даними Державного комітету з земельних ресурсів України – Держкомзему) наведені в таблиці 1.

Більш детальна інформація про структуру земельного фонду України (за даними Держкомзему з посиланням на дані департаменту державного земельного кадастру України) за станом на 01.01.2010 та розрахунки динаміки структури фонду протягом останніх десяти років, представлені в таблиці 2. На сьогодні земельний фонд України становить 60,4 млн га, з яких: 42,8 млн га (71%) – це землі сільськогосподарського призначення; 10,6 млн га (18%) – ліси та вкриті лісами площі; 2,5 млн га (4%) – забудовані землі; 2 млн га (3%) – відкриті заболочені та сухі землі, а також землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом; 2,4 млн га (4%) – територія, яка вкрита поверхневими водами.

За десять років, починаючи з 1 січ 2001 р., структура земельного фонду змінилася за основними видами угідь, зокрема площа сільськогосподарських земель зменшилася на 244,1 тис. га (лише за 2009 р. – на 31,1 тис. га [6]); забудованих земель стало на 42,9 тис. га більше; відкритих заболочених – на 32,2 тис. га.

Позитивну динаміку мають ліси та лісовкриті території, площа яких протягом зазначеного періоду збільшилася на 178,3 тис. га. Але загальна лісистість території України становить у середньому лише 17,6%, тоді як лісистість Японії досягає 68%, Фінляндії та Швеції – 57%, США – 33%, Німеччини – 26,9%, Франції – 24% [7, с. 6]. Незважаючи на негативні тенденції, зокрема такі, як намівні піски та висихання річок, територія суші за період 2006-2009 рр. зменшилася на 6,6 тис. га, а води відповідно збільшилася на таку ж площу.

Наведемо декілька цифр, за якими можна оцінити ефективність використання земельних ресурсів в Україні: середнє виробництво валової доданої вартості на 1 га складає 245 грн; середнє виробництво валової продукції сільського господарства у перерахунку на 1 га становить 270 євро, в той час як у країнах ЄС цей показник перевищує 2 тис. євро. Фактично, за оцінками вчених, українська земля сьогодні годує 0,6 людини, в той час як у США цей показник становить 1,3 людини, Данії – 2 людини, Німеччині – 8, а в Японії – 26,5 людини. Завдяки високоефективному використанню земельних ресурсів провідні країни світу підтримують надзвичайно високий рівень самозабезпечення продовольством: США, Франція – 100%, Німеччина – 93%, Італія – 78%, навіть бідна родючими ґрунтами Японія – 40%. Україна забезпечує своє населення продовольством лише на 53% [10, с. 129]. Між тим на кожного жителя України припадає 0,81 га сільгоспугідь (що вдвічі перевищує загальноприйнятий норматив) і 0,74 га ріллі (у чотири рази більше), що свідчить про істотні можливості забезпечення великої маси світового населення харчовими продуктами [7, с. 6]. За оцінками вчених, за умови оптимальної структури землекористування, відповідного рівня землеробства наша держава здатна прогодувати 300-320 млн чол. [1, с. 64].

Найбільш складною проблематикою сучасного соціально-економічного розвитку України, зокрема на засадах ефективного використання ресурсного потенціалу, фахівці вважають земельні відносини [5; 11; 12].

З організаційної точки зору реформування земельних відносин розпочалося у 1990 р. після прийняття 18 груд. 1990 р. постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу», якою всі землі країни оголошувались (з 15 берез. 1991 р.) об'єктом земельної реформи. Визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багаторівневої економіки, раціонального використання й охорони земель [11, с. 3; 12, с. 3].

Окрім зазначеної постанови Верховної Ради (від 18 груд. 1990 р.), реформуванню земельних відносин в Україні протягом останніх двадцяти років присвячена ціла низка прийнятих законодавчих документів, які сьогодні складають земельне законодавство України (у широкому розумінні – близько 300) і чільне місце серед яких посідає Земельний кодекс України (Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III) [3, с. 29-63].

Таблиця 2 – Земельний фонд України (станом на 1 січ 2010 р) згідно з розподілом за основними видами земельних угідь і економічної діяльності [складено за 9, с. 8; 6]

	Зміни за період 2001-2005 рр. (+, – тис. га)	Зміни за період 2006-2009 рр. (+, – тис. га)	Площа земель станом на 1 січ. 2010 р.	
			Усього, тис. га	% від загальної площі території України
1	2	3	4	5
Сільськогосподарські землі	-115,2	-128,9	42813,7	71,0
у тому числі:				
– сільськогосподарські угіддя	-104,8	-152,8	41569,4	68,9
з них:				
– рілля	-111,7	+26,5	32478,4	53,8
– перелоги	-2,3	-98,5	320,8	0,5
– багаторічні насадження	-31,4	-2,8	897,7	1,5
– сіножаті	+40,6	-19,4	2409,8	4,0
– пасовища	...	-31,6	5489,7	9,1
– інші сільськогосподарські землі	-10,4	+23,9	1244,3	2,1
Ліси та інші вкриті лісами площі	+90,1	+88,2	10591,9	17,6
Забудовані землі	+11,3	+31,6	2499,1	4,1
у тому числі:				
– під житловою забудівлею	+12,1	-59,1	384,5	0,6
– землі промисловості	-18,4	+3,7	222,0	0,4
– землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами	-0,7	-1,8	150,7	0,2
– землі комерційного й іншого призначення	+7,2	+10,2	52,1	0,1
– землі, які використовуються для транспорту та зв'язку	-2,1	+2,2	493,4	0,8
– землі, які використовуються для технічної інфраструктури	+8,6	-5,3	65,1	0,1
– землі суспільного призначення	-8,3	-1,9	281,8	0,5
– землі змішаного використання	+3,6	+2,2	28,9	0,1
– землі, які використовуються для відпочинку та інші відкриті землі	+9,3	+4,7	743,9	1,3
Відкриті заболочені землі	+18,8	+13,4	979,4	1,6
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	+0,1	0,0	17,6	
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, піски, яри, інші)	+1,5	-10,6	1029,9	1,7

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5
Усього земель (суша)	+6,6	-6,6	57931,3	96,0
Води (території, що покриті поверхневими водами)	-6,6	+6,6	2423,5	4,0
Разом (територія України)	0,0	0,0	60354,8	100,0

Підсумком земельної реформи на сьогодні є:

- запровадження приватної власності на землю шляхом роздержавлення земель із передачею їх у власність колективних підприємств і громадян та розпаювання земель колективних підприємств між працівниками та пенсіонерами з їх числа;

- створення різних форм господарювання шляхом реформування колективних господарств і значної частини радгоспів, замість домінуючої колгоспно-радгоспної форми господарювання: особистих селянських і фермерських господарств, а також господарських підприємств ринкового типу. Такі форми господарювання відповідають вимогам різного бізнесу – великого середнього та дрібного;

- розвиток на рівноправній основі різних форм господарювання: особистих селянських і фермерських господарств, побудованих на приватній власності на землю й індивідуальній або сімейній формах організації праці; різноманітних господарських підприємств – на приватній і державній власності на землю в поєднанні з колективними формами організації праці.

Так, за даними Держкомзему України, за станом на 1 січ. 2009 р. лише сільськогосподарських недержавних підприємств реформовано 11,9 тис., на базі яких створено 32,6 тис. нових господарських формувань ринкового спрямування, у тому числі: 7,6 тис. товариств з обмеженою відповідальністю, 5,3 тис. приватних (приватно-орендних) підприємств, 0,7 тис. акціонерних товариств, 1,2 тис. сільськогосподарських кооперативів, 11,4 тис. фермерських господарств і 6,4 тис. інших суб'єктів господарювання [12, с. 8].

Структура та динаміка структури земельного фонду України (за останні п'ятнадцять років) за основними користувачами та власниками землі подані в таблиці 3. Дані таблиці свідчать, що протягом 1994-2009 рр.: частка земель, наданих у постійне користування сільськогосподарським підприємствам, у загальному обсязі використовуваних земель країни зменшилась з 67,6% до 29,7%, а частка земель у користуванні громадян – зросла з 9,8% до 33,5%; частка земель установ, організацій, підприємств промисловості, транспорту та зв'язку майже не змінилась (1994 р. – 3,9%, в 2009 р. – 4,0); частка земель, якими користуються лісгосподарські підприємства, – зросла з 11,6% до 14,2%, а земель запасу та не наданих у власність і постійне користування (у межах населених пунктів) – з 5,6% до 17,2%.

Однією з дискусійних проблем реформування земельних відносин в Україні залишається мораторій купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення до 1 січ. 2012 р. [3, с. 501-505].

Проблема полягає в тому, що право власності включає повноваження власника володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю. Отже, існування мораторію купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення означає, що в ході реформування земельних відносин в Україні власники цієї землі не отримали всіх повноважень розпоряджатись своїм майном. Запроваджений мораторій неоднозначно оцінюється вітчизняними фахівцями.

Результати узагальнення позитивних і негативних оцінок запровадження мораторію купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення проведеними українськими вченими подані в таблиці 4.

Таблиця 4 – Наслідки існування мораторію купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення [складено за 3, с. 502; 9; 13]

<i>Негативні</i>	<i>Позитивні</i>
<p>Заблокована оптимізація землеволодінь і землекористувань, що утворюються внаслідок паювання земель сільськогосподарського призначення, стимулюються негативні явища землекористування – через смужжя, вкраплення, малоземелля, далекоземелля тощо.</p> <p>Селяни старших вікових груп, їх спадкоємці, що проживають у іншій місцевості, не можуть реалізувати своє право власності на землю.</p> <p>Блокується створення великих конкурентоспроможних сільськогосподарських підприємств.</p> <p>Знижується кредитоспроможність сільськогосподарських виробників через неможливість іпотечного кредитування.</p>	<p>Стримуються процеси активного вкладання виробниками сільгосппродукції коштів у купівлю землі, а не в модернізацію виробництва та підвищення зарплати працівників. У разі скасування мораторію ці процеси затримують розвиток на 8-10 років, а також змусять більшість середніх і дрібних виробників продати свій бізнес іноземним компаніям.</p> <p>Збереження конкурентоспроможності країни на світових ринках. У разі скасування мораторію вона може знову, як і 17 років тому, втратити свою конкурентоспроможність.</p> <p>Протидія масовому скуповуванню землі олігархічними фінансовими групами, в основному зарубіжними.</p>

Отже, Україна має унікальні за якістю та кількістю земельні ресурси. Але застосовувані в наш час методи їх використання не завжди ефективні. Оскільки земельні ресурси є найдорожчим природним ресурсом країни, то земельні відносини виявились найбільш складною проблематикою в сучасному реформуванні економіки України.

Література

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 р.): Шляхом європейської інтеграції / А.С. Гальчинський [та ін.]. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
3. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К.: Алеута; ЦУЛ, 2011. – 516 с.
4. Хвесик М.А. Продуктивні сили України: проблеми та перспективи розвитку / М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 26-36.
5. Дієсперов В.С. Земля як головний природний ресурс сільських територій і країни / В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С. 102-109.
6. Земельний фонд України станом на 1 січ. 2010 року та динаміка його змін з 2006 по 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article>>.
7. Саблук П.Т. Концептуальні аспекти модернізації аграрного виробництва та розвитку сільських територій в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2010. – № 8. – С. 3-9.
8. Динаміка змін земельного фонду України з 1994 по 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article>>.
9. Прости, Земля, ведь мы еще растем ..., или Как максимально эффективно распорядиться земельными ресурсами // Зеркало недели. – 2007. – № 34(663). – С. 1, 8-9.
10. Збарський В.К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи / В.К. Збарський // Економіка АПК. – 2010. – № 11. – С. 129-136.
11. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3-19.
12. Саблук П.Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2010. – № 12. – С. 3-13.
13. Рибалко С.В. Купівля-продаж землі як фактор розвитку аграрного виробництва / С.В. Рибалко, Н.С. Танклевська // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 34-36.